

ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 96, Eylöl 2019, s. 185-200

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.36732>

Yayın Geliř Tarihi / Article Arrival Date

11.07.2019

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29.09.2019

Dr. Öğr. Üyesi Nazan COŐKUN KARATAŐ

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Faköltesi, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
nazan_coskun@yahoo.com

TOPLUMSAL POLİTİK VE DİNİ ÇERÇEVEDEN 17.YÜZYIL RUS KİLİSE RASKOLÜ

Öz

Toplumda meydana gelen patolojik bir durumu ifade eden raskol, 17. yüzyılın ortalarından itibaren Çar Aleksey Mihayloviç (1645-1676) öncülüğünde başlatılan kilise reformları sürecinin vardığı sonuç olarak tanımlanır. Çarın öncülüğünde Patrik Nikon tarafından başlatılan kilise reformları sonrası, önce kilise içinde daha sonra halk arasında bir bölünme yaşanır. Bu süreç sonucunda Rus toplumsal yaşamında eski inançlılar olarak adlandırılan bir grup ortaya çıkar ve bu durum, Rusya tarihinin başlıca sorunlarından biri haline gelir. Eski inançlılar ve resmi kilise arasında yüzyıllar boyunca sürecek olan zorlu bir mücadele başlar ve bu mücadele, eski inançlıları toplumsal yaşamdan uzak, ücra yerlerde yaşamaya sürükler. Toplumsal yaşamın hemen her alanında etkili olan bu olay, genel olarak dini ritüeller ve metinlerde yapılan değişimlere verilen bir tepki olarak, halkın cehaleti ile ilişkilendirilerek değerlendirilir. Ancak aynı topraklarda, aynı değerlere tutunan halkın ikiye bölünmesi ile sonuçlanan bu olay, çok daha derin toplumsal-politik ve dini temellere dayanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmamızda dini kural ve ritüellerde başlatılan reform çalışmalarından doğan bir olay olarak değerlendirilen raskolün, bu genel anlamından çıkılarak, vardığı sonuçlar bağlamında politik ve ideolojik temelleri olan çok yönlü bir olgu olarak anlamlandırılıp tartışılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Raskol, Rusya, 17.Yüzyıl, Çar Aleksey Mihayloviç, Patrik Nikon

IN THE FRAME OF SOCIAL POLITICAL AND RELIGIOUS,17TH CENTURY RUSSIAN CHURCH'S RASKOL

Abstract

In the context of Russian History, raskol event that referred to a pathological condition in the society is defined as a consequence of church reforms' process that initiated by the leading of Tsar Aleksey Mikhailovich by the mid of 17th century onwards. A division takes place firstly in the church and then among people, by the leading of Tsar, as a result of church reforms that initiated by the Patriarch Nikon. As a result of this division, a group emerges that called as Old Believers in the social life of Russia and this situation becomes one of the major problems of the Russian history. A compelling struggle that continues throughout centuries has started between Old Believers and church and this struggle drags Old Believers to live them in the places of solitary and far from society. This event that is effective in almost all areas of social life is generally evaluated associating with ignorance of the people as a response to religious rituals and changes in texts. However this event that resulted in division of people that holding same values in the same land is based on much deeper social, political and religious origins. In this context, in our study it is aimed to discuss this event by making sense as a versatile phenomenon and being as a event that arising from reform works that initiated in the religion rules and rituals and having political, ideological foundations.

Keywords: Raskol, Russia, 17th century, Tsar Aleksey Mikhailovich, Patriarch Nikon.

1.Giriş

Yunanca kökenli sci/sma (схизма) sözcüğünden gelen raskol (bölünme), toplumsal sistemlerde ortaya çıkan özgün bir patolojik durumu ifade eder. Bu özgün patolojik durum, kültürel ve toplumsal ilişkiler arasında keskin çelişkilerin hâkimiyeti ve bütünselliğin parçalanması ile karakterize olur. Bu durumda toplumsal gelişmeler ile mantalite arasındaki sorunları aşma ve düşünsel birliğe ulaşma yetisi yitirilir. Raskol, yeniliklerin yönetici veya ruhban sınıfı olmak üzere toplumun belli bir kesiminde yerelleşmesi ile ortaya çıkar. Raskolün yaşandığı toplumda, genel bir toplumsal düzensizlik, toplumsal bütün içinde toplum ve devlet, ruhban sınıfı ile halk, ruhban sınıfı ile yöneticileri kapsayan geniş düzlemde bir iletişimsizlik ile karşı karşıya kalınır (Vodopyanova 2017:40). Toplumda meydana gelen patolojik bir durumu ifade eden raskol olgusunun bu özellikleri, 17.yüzyılda Rusya'da yaşanan raskol sürecinin de temel dinamiklerini oluşturur. Rusya tarihinin başlıca olaylarından biri olan ve önce kiliseyi sonra toplumu ikiye bölen raskol süreci, en geniş biçimiyle 17.yüzyılın ortalarından itibaren Çar Aleksey Mihayloviç'in (1645-1676) inisiyatifiyle, Patrik Nikon (1605-1681) öncülüğünde başlatılan reform hareketinin vardığı sonuç olarak tanımlanabilir. Başlangıçta Rus kilisesinde yaşanan raskol, en dar biçimiyle dini kural ve ritüellerde başlatılan reform çalışmalarından doğan bir olay olarak değerlendirilir. Ancak yaşandığı dönemden günümüze, Rusya tarihinde derin izler bırakan raskol, geçmişte çok daha eskiye dayandırılması gereken toplumsal-dini ve özellikle politik nedenleri olan çok yönlü ve derin bir olgudur. Bu nedenle raskol sürecini ele almadan önce bu süreci harekete getiren toplumsal politik koşulların incelenmesi gerekmektedir.

2.Raskolü Hazırlayan Toplumsal-Politik Sürece Bakış

Raskol sürecini hazırlayan tarihsel koşullara göz atıldığında, üzerinde durulması gereken tarihsel dönemlerden biri, 1453 yılında Konstantinopol'ün Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi olayıdır. Rusya'nın tarihsel gelişimini ve misyonunu yeniden anlamlandırmasını sağlaması bakımından oldukça önemli olan bu tarihsel olayın, ulusal misyonun anlamlandırması ile olan bağı ise 1439 yılında Floransa'da toplanan konsil ile ilişkilidir. Bu konsilde Bizans'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinin önüne geçmek adına Ortodoks ve Katolik kiliselerin papanın öncülüğünde birleşmesi kararı alınır ve bu karar, Bizans Ortodoks kilisesi tarafından kabul edilir (Zenkovski 2009: 56). Ancak Rusya, bu kararı kabul etmez ve Konstantinopol'ün fethi ile Rusya, yeni bir gelişim yoluna girer. Nitekim Konstantinopol'ün fethedilmesi, bu konsilde alınan Roma papalığı ile birleşme kararına karşı verilen tanrısal bir ceza olarak yorumlanır ve böylece Rusya'nın hakiki Ortodoksluğun koruyucusu olarak Ortodoks dünyanın hamisi olduğu düşüncesinin halk bilincinde dahi yaygınlaşmasını sağlayacak bir sürece girilir. Ruslar, Konstantinopol'ün fethini Floransa konsilinde alınan birlik kararı ile Bizans'ın Katoliklerle birleşmesinin cezası olarak kabul ederken¹, kendilerinin karşı çıkışını da tanrısal bir ödül olarak değerlendirirler. Rus halkının özgünlüğü ve Ortodoks bir devlet olarak misyonu düşüncesinin kökenleri aslında çok daha eskilere dayanır. Nitekim Sergey Zenkovski, Rus Mesihçiliği olarak adlandırılan bu düşüncenin Hıristiyanlığın kabulü ile paralel gelişme gösterdiğini belirtir ve İlyarion'un İyilik ve Kanun Üzerine Söz (Slovo o zakone i blagodati)² adlı eserine gönderme yaparak, bu düşüncesini destekler. Ancak Zenkovski, kökenleri eski de olsa Mesihçi halk düşüncesinin söz konusu dönemde bu kadar keskin bir biçim almasını, tarihsel koşullar bağlamında değerlendirerek, Bizans ve Altın Orda'nın yıkılışı ile Moskova knyazlığının yükselişinin aynı döneme denk düşmesi ile ilişkilendirir (Zenkovski 2009:58). Rusların özgün dini ve tarihsel misyonuna dayanan Mesihçi düşünce, nihai biçimini 16.yüzyılda tarihsel bir gereklilik olarak ortaya çıkan Moskova Üçüncü Roma teorisi ile alır. Bu teorinin biçimlenmesinde 1462 yılında büyük Moskova knyazı olarak başa geçen III. İvan'ın (1462-1505) yönetim yılları önemli rol oynar. Bu dönemde feodal parçalanmışlık yıllarının ardından dağınık devlet yapısının Moskova etrafında birleştirilme sürecinin hızlı bir şekilde tesis edilebilmesi için bütünleştirici bir düşünceye ihtiyaç duyulur. Bizans'ın yıkılışının ardından tüm Ortodoks halkların koruyucusu olarak Moskova devleti düşüncesi bu bağlamda gelişir. III. İvan'ın son Bizans imparatorunun yeğeni Sofya Paleolog ile evliliği de bu düşüncenin gelişmesinde önemli rol oynar. Bizans'ın yıkılmasının ardından Osmanlı devletinden kaçan Bizans imparatoru Roma papalığının nüfuzu altındadır ve papa, bu evliliği Rusya'da Katolik etkiyi güçlendirmek adına destekler (Pavlov 2016:12). Ancak Rusya'da bu evlilik, Bizans mirası düşüncesinin hayata geçirilmesi olarak yorumlanır.

Moskova Üçüncü Roma teorisi Pskov manastırı rahibi Filofey'in 1523 yılında Çara yazılı olarak bildirdiği düşünceleri ile tarihe geçer. Bu teorinin temel amacı; Moskova'nın ve büyük Moskova knyazının tüm Rus topraklarının önderi olarak yükselişini göstermektir. Filofey, bu

¹1439 yılında birliğin (union) ilan edilmesinden sonra Rusların gösterdiği tepki İstanbul'da yaşayan Ortodoks Rum halkı tarafından da gösterilir. Bu tepki öylesine güçlüdür ki Ortodokslar "Kardinal külahı görmektense Türk sarığı görmeyi tercih ettiklerini belirtirler." Bkz. (İnanır 2013:61).

²İlyarion'un İyilik ve Kanun Üzerine Söz (Slovo o zakone i blagodati) adlı eserinde işlenen ana tema; Hıristiyanlığın Yahudilik üzerindeki üstünlüğüdür. Eserde bu iki din, öncelikli olarak insan ve tanrıya olan yaklaşımları bağlamında ele alınır. Yahudilik Tanrı yasalarını resmi yasalar olarak kabul edip özgürlüğe yer vermezken, Hıristiyanlık ve yeni ahit, insanın Tanrı'yla olan ilişkisinde özgür bir iletişim imkânı yaratır. İlyarion Hıristiyan üstünlüğünün Ruslara verilen tanrısal bir ödül olduğunu düşünür ve Rusya'nın gelecekteki misyonundan söz eder. (Yevlampiyev 2014:28). Bu çerçevede Zenkovski'nin bu esere gönderme yapması, Rusya'nın Hıristiyan bir devlet olarak gelecekteki tarihsel misyonundan söz eden ilk eser olması ile ilişkilidir.

amacı temellendirmek için teolojik-tarihsel bir devlet anlayışı geliştirir ve bu anlayışının temelini Konstantinopol'ün fethedilmesini yerleştirir. Filofey'in teorisinde Çar, Tanrı'nın vekili ve hizmetkârıdır, Çarın suretinde dünyevi ve manevi egemenlik birleştirilir. Zira ilahi irade, her türlü egemenliğin kaynağıdır. Filofey'e göre kilise, devletin bir birimidir ve kilise ile ilgili tüm sorunlarla Çar ilgilenmek zorundadır. Bu bağlamda Filofey, dünyevi ve ruhani egemenlik ilişkisi sorununu dünyevi egemenlikten yana çözümlenerek, ruhani egemenliği dünyevi egemenliğin hâkimiyetine bırakır (Vodopyanova 2017:24). Bu dünyevi egemenliğin temsilcisi ise Üçüncü Roma olarak kabul edilen Moskova ve Rus Çarıdır. Moskova Üçüncü Roma teorisi, Rusya tarihinin bundan sonraki dönemlerinde resmi devlet ideolojisi haline gelir ve 17.yüzyılın sonuna kadar tartışılmaz bir biçimde kabul edilir. Bu çerçevede Moskova Üçüncü Roma teorisi raskol sürecini hazırlayan reform taraftarlarının politik görüşlerinin merkezi ögesi olarak değerlendirilecektir. Bu doğrultuda Konstantinopol'ün fethi ile başlayan süreçte Rusya, tüm Ortodoks dünyanın hamisi olma yoluna girer ve böylece raskol sürecinde hem Çar Aleksey Mihayloviç hem de patrik Nikon'un asıl amaçlarının bu tarihle ilişkilendirilmesi özel bir önem kazanır.

Tarihe korkunç İvan olarak geçecek olan IV. İvan'ın yönetim yılları, raskole giden süreçte Moskova Rusya'sı tarihinin en önemli dönemlerinden bir diğeri olarak karşımıza çıkar. Raskolün en genel haliyle Çar Aleksey Mihayloviç'in evrensel Ortodoks çarlık idealinin hayata geçirilmesi sürecinde yaşanan bir olay olarak değerlendirilmesi bağlamında IV. İvan dönemi, hem çarın bu idealini temellendiren, hem de bu dönemin sonunda yaşanan kargaşa çağı ekseninde göz önünde tutulması gereken önemli bir süreci işaret eder. IV. İvan döneminde Sibirya'nın Rus topraklarına katılması gibi önemli gelişmeler yaşanırken, Rus ordusunun kurulması adına yapılan çalışmalar sonucunda da savaşlarda pek çok başarı elde edilir ve Moskova devleti güçlü bir devlet haline getirilir. Böylece bu dönemde Çar Aleksey Mihayloviç'in evrensel Ortodoks çarlık idealinin temellerinin atılarak güçlendiği görülmektedir. Ancak IV. İvan dönemi, aynı zamanda yönetim politikasının toplumsal yaşamda yarattığı kaos bağlamında da raskol süreci için önemli bir dönemdir. IV. İvan yönetiminin özellikle son yıllarına hâkim olan Opriçnina sistemi, yasalardan da üstün tutulan güçler ekseninde toplumsal bir sarsıntıyı beraberinde getirir. Bu sistemle beraber Kurat'ın tanımıyla "devlet içinde devlet" (Kurat 1997:149) yapısı oluşturulur ve korkuyla dehşetin hâkim olduğu bir toplumsal ortam doğar. Bu ortamdan sonra IV. İvan'ın ölümüyle yönetimin oldukça naif bir yapıya sahip olan ve devlet yönetimi konusunda yumuşak bir insan olan oğlu Fyodor'a geçmesi ile Rusya tarihinde raskole giden yolda büyük karışıkların yaşandığı bir tarihsel dönem aralanır. Yeni çar Fyodor'un kişisel özellikleri dolayısıyla kendisine yardım edilmesi için boyarlardan oluşan bir üst meclis kurulur ve bu dönemde çarın karısının kardeşi de olan Boris Godunov yönetimi elinde tutar.

Godunov döneminde raskol sürecindeki olayları anlamlandırmada başvuracağımız önemli bir adım atılır ve Rusya'da patriklik makamı kurulur. Bu gelişmeden önce Rus Ortodoks kilisesi, Ortodoks kilise hiyerarşisinde en son sırada yer almaktadır. Ancak Floransa konsilinden sonra Rusya'nın evrensellik iddiaları bağlamında patrikliğin kurulması ile Moskova Ortodoksluğun merkezi haline gelir ve raskol sürecinin evrensellik iddiasının temelleri de çok daha sağlam bir zemine oturtulur. Godunov'un egemenliği başarılı bir biçimde elinde tuttuğu yönetim yılları, 1591 yılında IV. İvan'ın küçük oğlu Dimitri'nin ölümüyle sarsıntıya uğrar ve Godunov, çarın oğlunun dolayısıyla tahtın yasal varisinin ölümüyle ilgili suçlamalarla karşı karşıya kalır. Çar Fyodor'un ölümüyle Rurik hanedanlığının sonlanması ve tahtın boş kalması ile 1598 yılında boyarlar Godunov'u resmi olarak Çar ilan ederler. Ne var ki Godunov, çar Fyodor zamanında başarılı bir yönetici olsa da, içinde bulunduğu koşulların da etkisiyle çar ilan edilmesine rağmen

kuşku bir insan haline gelir ve başta boyarlar olmak üzere saray çevresini sıkı bir gözetime tabi tutar. Egemenliği kaybedeceği korkusuyla ülkeyi kötü bir biçimde yönetmeye başlayan Godunov döneminde, politik koşullara tarımda yaşanan verimsizlik ve ülkede baş gösteren veba salgını gibi doğal felaketler de eklenince büyük bir kaos ortamı doğar. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve toplumsal durum, halk tarafından Godunov'un adaletsiz bir biçimde başa geçmesine verilen tanrısal bir ceza olarak yorumlanır (Orlov 2008: 132). Halk arasında IV. İvan'ın oğlu Dimitri'nin ölmediği ve ülkeyi yönetmek için hazır olduğu söylentileri hızla yayılmaya başlar. Böylece Rusya tarihinde "kargaşa çağı" olarak adlandırılan yeni bir döneme girilir ve bu dönem, ölen çar Dimitri olduğunu iddia eden sahte çarlarla olan mücadelelerle geçer.

Polonya ve Ukrayna Kazaklarından aldığı destekle ordu toplayan I. Sahte Dimitri, 1605 yılında Boris Godunov'un ani ölümüyle birlikte tahta geçme fırsatını yakalar. Ancak oldukça kısa bir zaman sonra 1606 yılının Mayıs ayında boyarlar tarafından tahttan indirilerek öldürülür. Yeni çar, boyar soyundan gelen ve Dimitri'nin ölüm nedenini araştıran komisyona başkanlık etmiş olan Vasili Şuyski olur. Ancak bu durum Şuyski için trajik bir rol oynayacak ve Şuyski tıpkı Godunov gibi tahta çıkma süreci ile ilgili suçlanacaktır. Bu tarihsel karışıklık, halk arasında da bir karmaşanın yaşanmasına neden olur ve tarihe geçecek oldukça önemli isyanlar yaşanır. Bunlardan ilki, İvan Bolotnikov öncülüğünde 1606-1607 yılları arasında yaşanır. Bu koşullar altında 1607 yılında ikinci defa, ölen çar Dimitri olduğunu iddia eden biri ortaya çıkar. Pek çok iç olayın yaşandığı bu süreç sonunda Vasili Şuyski 1610 yılında tahttan indirilerek Polonya'ya gönderilir ve yaşamını sürgünde tamamlar. Şuyski'nin tahttan indirilmesi ile Rusya hem iç hem de dışsal anlamda oldukça savunmasız bir hale gelir. 1610-1613 yılları arasında üç yıllık süre zarfında yönetimin Semiboyarşına olarak adlandırılan bir boyar meclisi ile sürdürüldüğü dönemde Polonya, İsveç, Kırım Tatarları gibi pek çok farklı güç, Rus topraklarına saldırıya geçer. Moskova boyarlığı da kendi içinde taht mücadelesine tutuşur. Gelişim sürecini, Korkunç İvan'ın opriçnina sisteminin yarattığı kaos, Rurik hanedanlığının son bulması, boyarlar arasında egemenlik mücadelesi ve sahte çarların ortaya çıkışı gibi nedenlerle genelleştirebileceğimiz kargaşa dönemi, 1613 yılında Romanov hanedanlığının ilk çarı olan Mihail Romanov'un (1613-1645) başa geçmesi ile sona erer. Kargaşa döneminde kaybedilen toprakların geri alınması ve mutlakiyetin güçlendirilmesi ile geçen bu dönem, her ne kadar kargaşa dönemine son vermiş olsa da, bu son, aslında yeni bir başlangıcı da beraberinde getirir ve Rusya modern çağa geçişe hazırlanır. Lyudmila Çernaya bu geçişi belirleyen olguları kargaşa döneminde yaşanan olaylarla ilişkilendirir. Araştırmacıya göre kargaşa dönemi, Rusya'nın toplumsal yapısını gözden geçirmesini ve içinde bulunduğu durumu eleştirel olarak değerlendirmesini gerektirir (Çernaya 1999:52). Bir diğer araştırmacı Marina Vodopyanova da Rusya'nın 17.yüzyılda tarihsel bir seçimle karşı karşıya kaldığını belirtir ve modern çağa geçişi temsil eden 17.yüzyılda Rusya, medeniyet bağlamında ne tarafta duracağını seçmek zorunda kalır (Vodopyanova 2017:17) sözleriyle Rusya'nın kargaşa döneminden sonra içinde bulunduğu durumu açıklar. Bu dönem Rusya tarihinde ikinci seçim dönemi olarak değerlendirilebilir. Bilindiği üzere iki yüzyılı aşkın Moğol Tatar istilası dönemi, Rus halkı için benzer bir süreci yaratır ve Rusya bu dönemde ulusal kimliğini oluşturan temel değerlerde büyük bir sarsıntı yaşar. Bu dönemde yok oluş veya birleştirici bir öge etrafında yeniden doğuş gibi tarihsel bir seçimle karşı karşıya kalan Rusya, tercihini Ortodoks değerler bağlamında yeniden doğuştan yana kullanarak Moskova knyazlığının yükselişi ile yeni bir yola adım atar. Ancak 17.yüzyılda karşı karşıya kalınan seçim, farklı tarihsel toplumsal koşullar içinde yaşanır. Moğol Tatar egemenliği döneminde Rusya'nın gelişmenin çok uzağında kalması ve 17.yüzyılın batı ile kurulan ilişkiler sonucunda bu geri kalmışlığı açık-

ça hissettirmesi, milli değerler ile batılı gelişmişlik düzeyine ulaşma arasında da bir çatışma yaratır. Böylece kargaşa dönemi Rusya'nın geri kalmışlığını açığa çıkarması bakımından batıya yönelişin önemli nedenlerinden birini oluşturur. Nitekim çalışmamızın ilerleyen kısımlarında açıklayacağımız üzere, raskol sürecinin anlamlandırılmasında 17.yüzyılda güçlenen batı etkisi üzerinde durulan başlıca konulardan biri olacaktır.

3.Çar Aleksey Mihayloviç'in Politik İdealleri İle Raskol İlişkisi

Raskol sürecini hazırlayan reformların öncüsü olan Çar Aleksey Mihayloviç, bu koşullar altında önemli sorunlarla, medeniyet gelişimi bağlamında bir seçimle karşı karşıya kalarak tahta geçer. Genç çarın önünde hızlıca çözülmesi gereken sorunlar vardır. Bu sorunlardan ilki, güçlü bir mutlakiyetin kurulması için boyarlarla olan ilişkilerin düzenlenmesi, ikincisi ise devletin zayıf yapısının güçlendirilmesi ve dış düşmanlarla mücadeledir. Devletin güçlendirilmesi için izlenilmesi gereken yol, gelişmiş Batı devletlerine yönelip buradaki gelişmişlik düzeyini Rusya'ya taşımaktır. Nitekim kargaşa dönemiyle birlikte batı etkisine oldukça açık hale gelen Rus kültürü, 1654 yılında Ukrayna'nın Rus topraklarına katılmasıyla çok daha güçlü bir batı etkisi altına girecektir. Ancak genç çarın içinde bulunduğu durumda karşısında oldukça paradoksal bir durum vardır: hem Rus halkı batıyı sevmemekte hem de kilise, batıyı İsa karşıtı bir güç olarak görmekte ve batıya kötülüklerin kaynağı düşüncesiyle yaklaşmaktadır. Bu süreçte Ortodoks değerleri koruyarak yabancı değerleri, daha doğru bir ifade ile kazanımları Rusya'ya taşımamın yolları Aleksey Mihayloviç döneminin başlıca sorunu olarak karşımıza çıkar. Çarın tüm bu sorunları çözmek için başvurduğu temel yol ise Rus halkının derinlerine kök salmış Ortodoks inancı olur (Pavlov 2016:26). Ortodoksluk, halk için olduğu kadar genç çar için en önemli değerlerden biridir. Nitekim çar ve yakın çevresi, Ortodoks değerlere sıkıca tutunarak, hem bireysel yaşamlarında hem de kilise ve devlet düzeninde Ortodoks kutsal çarlık idealini hayata geçirmeye çalışırlar. Ancak Çarın tahta çıktığında henüz 16 yaşında olması ve bu nedenle yakın çevresinin etkisi altına girmiş olması da yaşanan süreci karmaşıklaştıran etkenler arasındadır. Çarın yönetiminin ilk yıllarında yakın çevresinde yer alan Boyar Morozov, çarlık din adamı Stefan Vonifatyev ve yakın arkadaşı Fyodor Rtişevden oluşan üç isim; önemli etki eder çarın üzerinde. Bu üç ismin ortak özelliği, oldukça dindar ve Ortodoks geleneklere sıkı sıkıya bağlı olmalarıdır. Nitekim bu dönemde çar ve yakın çevresinden oluşan Tanrıseverler (krujok revniteley blagoçestviya) olarak adlandırılan bir grup kurulur. Bu gruba daha sonra Vonifatyev aracılığıyla reformların yürütücüsü olacak olan Nikon da katılır.

Görüldüğü üzere Ortodoksluk, Rusya tarihi ve Rus halkına yönelik tartışmaların merkezi ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 988 yılında Knyaz Vladimir döneminde Hıristiyanlığın kabul edilmesinden itibaren Ortodoksluk, Rusların ulusal kimliklerinin bir parçası olarak dini, toplumsal ve politik olmak üzere çok yönlü bir işlevi yerine getirir. Ruslar için ulusal kimliği belirlemenin temel ölçütü olan Ortodoksluk, 17.yüzyılda da aynı biçimde karşımıza çıkar. Ancak bu defa konumuz açısından oldukça önemli bir nokta oluşturan Rus Ortodoksluğunun evrensel Ortodoksluk ile uyuşup uyuşmadığı sorunu ile öne çıkar. Aslında bu önceliği belirleyen Rusya'nın 15.yüzyıldan itibaren evrensel Ortodoksluğun hamisi olma misyonu ile ilişkilidir. Nitekim raskol sürecinin de temelini oluşturan bu tartışmalar IV. İvan döneminde 1551 yılında toplanan Stoglav konsilinde de ele alınan başlıca konular arasındadır. Bu konsilde genel olarak Rus halkının ahlaki yaşam normlarını belirlemek ve ruhban sınıfının davranışlarını, yaşam biçimini düzenlemek amaçlanır. Bununla beraber konsilde Rus dini ritüellerinin farklılığı konusu karara bağlanarak eski Rus ritüellerinin ve din kitaplarının çağdaş Yunan ritüellerinden daha doğru olduğu kabul edilir ve düzeltmelerin eski Rus metinlerine göre yapılması kararı alınır. Bu

nedenle bu konsil, raskol sonrası ortaya çıkacak eski inançlıların temel dayanağı olur. Stoglav konsilinde de görüldüğü üzere Rus dini kitaplarının ve ritüellerinin evrensel Yunan kilisesinden farklılıklar göstermesi raskolün başlangıcı oluşturan reform sürecini hazırlayan temel sorun olarak karşımıza çıkar. Bu temel sorunun yanı sıra raskole giden süreçte özellikle de Çar ve yakın çevresinden oluşan “tanrı severler grubu” öncülüğünde tartışılan konular genel olarak şöyle sıralanabilir: 1-Halk ve ruhban sınıfı arasında yaşamın bütününe kapsayan bir dindarlığın olmaması. Burada blagoçestiye kavramı ile ifade edilen Hıristiyan kilisesinin tüm dogmaları ve ritüellerini hem günlük yaşamda hem de ibadet ederken harfiyen yerine getirmeyi öngören iman, dindarlıktır. 2-Dini kitaplardaki farklılıklar ve hataların tespit edilmesi, ancak hangi eserin hakikati yansıttığına dair fikir birliğinin olmaması (Pavlov 2016:36).

Böylece raskole giden süreçte ilk olarak çeviri eserlerden oluşan din kitaplarının doğruluğu üzerine şiddetli bir tartışma başlar.³ Görüldüğü üzere temel sorunlar din konusu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu durumun başlıca nedeni de Çar Aleksey Mihayloviç’in toplumsal politik ideallerinin hayata geçirilmesi yolunda başvurduğu yolun din konusu ile kesişmesidir. Yukarıda açıkladığımız toplumsal tarihsel koşullar bağlamında kilise reformlarının öncüsü Çar Aleksey Mihayloviç iken bu sürecin başlamasına neden olan dışsal sorunlar, Çağdaş Yunan kilisesi ile Rus kilisesindeki din kitaplarının farklı olması ile ortaya çıkan ritüelsel sorunlardır. Ancak reformları gerekli kılan asıl sorun, çarın evrensel Ortodoks bir mutlakiyet düzeni inşa etme isteğidir. Çar, bu süreci hayata geçirebilmek için öncelikle dini birliği sağlamak zorundadır ve kilise reformları çar için bir gerekliliktir. Böylece Çar Aleksey Mihayloviç’in Bizans tahtına oturarak Hıristiyan dünyanın önderi olma isteği raskol ile sonuçlanan reform sürecinin altında yatan temel nedenlerden biri olarak öne çıkarılır. B.P.Kutuzov bu düşüncüyü savunan araştırmacılardan ve düşüncelerini şu sözlerle ifade eder: “*Aleksey Mihayloviç Rus çarları arasında eski Bizans tahtına oturup Ortodoksluğun evrensel merkezi ve önderi olmayı isteyen ilk çardır. Kiliseyi Yunan modelinde tek bir örnekte toplamaya dayanan reform, gelecekteki tek Ortodoks devletin ideolojik temeli olarak çarın bu isteğinin gerçekleştirme yolunda birinci aşamayı oluşturmaktadır*” (Kutuzov 2003:148).

Viktor Pavlov da kilise reformları sürecini bir bütün olarak değerlendirirken, bu reformların altında yatan politik nedenlerin altını çizmek gerektiğini belirtir ve bu nedenleri üç başlıkta ele alır. Araştırmacıya göre reformların arkasında yatan birinci politik amaç; güçlü bir devlet inşa etmek için çarlık mutlakiyetini sağlamlaştırmaktır ve bu amaca ulaşmanın gerekliliği kargaşa döneminde yaşanan olaylarla ortaya çıkmıştır. İkinci politik amaç; Avrupa devletleri arasında destek ve müttefik bulma isteğidir. Bu hem Avrupa’nın düşmanı olan Osmanlı devleti ile olan savaş için hem de Polonya ve İsveç’ten kaybedilen toprakların geri alınması için gereklidir. Üçüncü politik amaç; bilim ve teknolojinin çağdaş Avrupa seviyesinde gelişmesini sağlamaktır. Bu gelişmişlik olmadan devletin varlığını sürdürmesi ve uluslararası zorunlulukları yerine getirmesi mümkün olmayacaktır (Pavlov 2016: 102) Pavlov’un ileri sürdüğü bu politik amaçların beslediği ideolojik kaynak ise Moskova Üçüncü Roma teorisi ile nihai biçimini alan Rus halkının Mesihçi misyonu düşüncesidir. Ancak oldukça ilginçtir ki eski inançlılar olarak adlandırılır

³ Rus Din kitaplarında yer alan hatalar üzerine çalışmalar Patrik Nikon döneminden önceye uzanır. İlk kez III. Vasili döneminde Maksim Grek (1475-1556) bu düzeltmeleri yapmak için görevlendirilir. Uzun süre İtalya’da yaşayan Grek, 1518 yılında ünlü bir çevirmen ve ilahiyatçı olarak Moskova’ya gelir. Din kitaplarında yer alan hataları tespit edip Yunan örneklerine göre düzeltmeye başlar. Ancak Floransa konsili dolayısıyla halkın Yunanlılara olan yaklaşımı doğrultusunda doğan tepkiler sonucu bu süreç sonuçlandırılmaz. Hatta Grek bir süre sonra 1521 yılında kutsal kitapları değiştirmekle suçlanarak İosifo-Volokolamski manastırına gönderilir ve uzun yıllar sürgün hayatı yaşar (Rodinkov, 2018:3).

lacak olan reform karşıtları da Moskova üçüncü Roma teorisini karşıt düşüncelerinin merkezine yerleştirirler. Başta eski inançlıların önderi olarak kabul edilen Avvakum⁴ olmak üzere eski inançlılar, reform sürecini, Moskova Üçüncü Roma teorisinin yitirilmesi, yozlaştırılması olarak değerlendirirler. Ancak Vodoyanova'ya göre Avvakum, Moskova Üçüncü Roma teorisini anlamak istediği gibi anlayıp yorumlamıştır. Ona göre bu teorisinin özü, Rus devleti çerçevesinde Ortodoks inancın saflığını korumak ve tüm yabancı kültürlerle kapalı olmaktan geçer, çünkü Rusya'dan başka hiçbir yerde Ortodoks inanç en saf haliyle korunmamıştır. Rus devletinden başka onun gibi bir devlet yoktur (Vodopyanova 2017:118). Bu bağlamda Avvakum, ulusal Rus devleti ve ulusal Rus kilisesinin başlıca ideologudur. Rus devleti ve kilisesi evrensel düşünceler yerine sadece ulusal çıkarlara hizmet etmeli, Rusya kendi yasalarına göre yoluna devam etmelidir. Böylece görülmektedir ki bu teori, iki karşıt kutbun düşüncelerinin merkezinde yer almakta ancak reformcular için evrenselliği, reform karşıtları için ise ulusallığı ifade etmektedir.

Çarın Moskova Üçüncü Roma teorisini ekseninde evrensel Ortodoksluk idealini hayata geçirmesi yolunda Ortodoks Doğu dünyasının oynadığı rol de önemli bir açı oluşturmaktadır. Pavlov'a göre Konstantinopol'ün fethinden sonra Doğu kiliseleri içinde buldukları zor durumdan ve Floransa konsilinden sonra Katolik kilisesinin üzerlerinde kurduğu egemenlikten kurtulmak için hem Rus kilisesini hem de Rus çarını desteklerler. Onlar için güçlü bir Ortodoks kilisesinin kurulması düşmana güçlü bir alternatif yaratacaktır. Ancak bununla beraber doğu patriklerinin bir diğer amacı da Rus kilisesi üzerindeki etkilerini yitirmek istememeleridir. Bu amaç doğrultusunda doğu kiliseleri reform sürecine fazlasıyla dâhil olurlar. Hatta Pavlov'a göre doğu kiliselerinin özel amaçları sürece egemen hale gelir (Pavlov 2016:73-74). Raskol sürecinde Doğu kiliselerinin rolü Zenkovski'nin de ele aldığı başlıca konudur. Zenkovski'ye göre Yunan din adamlarının raskol sürecindeki rolleri sonucunda, Stoglav konsil kararlarının tamamen iptal edilmesi, Floransa konsilinde Ortodoksluğa ihanet eden Yunanlılardan ve Konstantinopol'ün fethinden sonra kilisenin korunmasını Rus halkının görevi olarak kabul eden ve Rusya'nın üçüncü Roma olarak tarihsel rolünden söz eden Beyaz Papaz Kalpağı Öyküsü (Povest o belom klubuke) adlı eserin yasaklanması gibi olaylar, Yunanlıların Rus kilisesinden Floransa konsilinin ve Moskova Üçüncü Roma teorisinin öcünü almak istemelerinin açıkça göstergesidir. Zenkovski'ye göre bu kararlardan sonra Ruslar, Ortodoksluğun koruyucusu değil, kitaplardaki hataların koruyucusu olarak gösterilerek, Moskova Üçüncü Roma teorisinin bütün temelleri yıkılmış olur (Zenkovski 2009:229). Raskol sürecinin nedenleri konusunda genel olarak dini-ritüelsel değerler ve politik amaçlar üzerinde durulsa da ekonomik nedenler de ele alınan konular arasındadır. Bu düşüncüyü öne süren araştırmacılarından biri Marina Vodopyanova'dır. Araştırmacı bu durumu, kilisenin mülkiyet ve gelirlerinin artışı ile ilişkilendirerek açıklar. Kilise ekonomik gücünden aldığı destekle devlet işlerinde egemenlik kurmaya çalışır ve mutlakiyeti güçlendirmek için çalışan Çar için bu durum kabul edilemezdir (Vodopyanova 2017:37). Aslında geniş bir perspektiften bakıldığında Vodopyanova'nın ekonomik çerçeveden öne sürdüğü bu nedenin de yine politik olduğu görülmektedir. Egemenliğin kilisenin ekonomik gücünden duyduğu rahatsızlık, dünyevi egemenliğin üstünlüğü düşüncesi ile ilişkilidir. Nitekim henüz 1649 yılında çıkarılan yasa tüzüğünde kilisenin hem ekonomik hem de manevi gücünü kırmak için mülkiyet

⁴ Avvakum, 1620 yılında papaz bir babanın oğlu olarak dünyaya gelir. Eski inançlıların önderi ve en büyük savunucusu olarak kabul edilen Avvakum, başlangıçta çarın da dâhil olduğu "tanrı severler" (bogolyubets) grubu içinde yer alır ancak kilise reformlarının başlaması ile dini ritüellerin değiştirilmesine şiddetle karşı çıkar. Avvakum'un kilise reformlarına karşı çıkışı ile başlayan sürgün yaşamı 1682 yılında yakılarak idam edilmesi ile son bulur. Avvakum'un yaşamı ve raskol sürecindeki rolü ve düşünceleri bağlamında detaylı bilgi için Bkz. (Çopur 2006).

hakları sınırlandırılır. Bu çerçevede raskolü hazırlayan reform sürecinin genel olarak politik neden ve amaçlarla biçimlendiği görülmektedir.

4.Nikon Reformları ve Raskolün Başlangıcı

Çar Aleksey Mihayloviç, yukarıda açıklamaya çalıştığımız politik amaçlardan yola çıkarak, kilise reformlarını hayata geçirilmesi için Novgorod metropoliti Nikon'u görevlendirir. Nikon, 1652 yılında patrik Yosif'in ölümünün ardından Rus patrikliğine geçer. Nikon'un öncülüğünde başlatılan kilise reformlarının birinci basamağını dini ritüellerin Yunan ritüellerinden farklı olması sorununun çözümüne yönelik olarak 1653 yılında tüm kiliselere gönderilen kararname oluşturur. Bu kararname sonrasında başlatılan reform sürecinde ilk temel değişiklik, iki parmakla haç çıkarma ritüelinin üç parmakla çıkarılması konusunda yapılan değişiklik olur. Haç çıkarma, Hıristiyanlıkta önemli bir ritüeldir. Hıristiyanlığın ortaya çıkış çağında tek parmakla yapılan haç işareti, tanrının tekliğine gönderme yapar ve putperestlerden farklılığı vurgulamak için kullanılır. Hıristiyanlığın doğu ve batı kiliseleri olarak ayrılmasından sonra haç çıkarma ritüeli ezeli tartışma konusu olan kutsal üçlü sorunu ile iç içe geçer. Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebinde iki parmakla haç çıkarma ritüeli kullanılmaktadır ve böylece İsa'daki tanrısal ve beşeri öz ifade edilmektedir (Pavlov 2016:68). Reform süreci başlatılırken ileri sürülen temel argüman; Rus dini ritüellerinin yozlaşmış olması ve Yunan örnekleri ile uyuşmamasıdır. Ancak reform taraftarlarının savunduğu gibi bir yozlaşma durumunun söz konusu olmadığını savunan araştırmacılar vardır. N.Kapterev gibi kilise tarihçileri tarafından kanıtlandığı üzere Rus ve Yunan kilise ritüellerindeki farklılıklar, tamamen farklı bir biçimde gelişmiştir. Hıristiyanlığın ilk çağlarında farklı tüzük ve ibadet metinleri kullanılmaktadır. Rusların Bizans üzerinden Hıristiyanlığı kabul ettiği dönemde Hıristiyan dünyada iki farklı tüzük hâkimdir. Bizans'ın doğusunda en yaygın tüzük Savva Osveyaşenny tarafından derlenen Kudüs tüzüğü olarak adlandırılan tüzüktür. Batıda ise Konstantinopol tüzüğü yaygın olarak kullanılmaktadır. Ruslar Hıristiyanlığı kabul ettiklerinde Yunan din adamları buraya Konstantinopol tüzüğünü getirirler ve bu tüzük, Rusların temel tüzüğü olur. 1439 yılından sonra Rusya'da Yunan asıllı metropolitlerin olmaması ile Rus kilisesinde 17.yüzyılın ortalarına kadar Konstantinopol tüzüğünün arkaik öğeleri korunur. Zenkovski'ye göre maalesef tüzüklerin değişim tarihi, hem Rus hem de Yunan kilisesinde unutulur ve Konstantinopol tüzüğünü unutan Yunanlılar, Rus tüzüğündeki arkaik özellikleri, Rusların yeni uygulamaları olarak kabul ederler (Zenkovski 2009:148).

Reformların gerçekleştirildiği dönemde bu tarihsel süreç göz önünde tutulmadığı gibi, hem kilise içinde hem de halk arasında ciddi bir tepki oluşmasına rağmen reform süreci başlatılır ve alınan kararlar, 1655 yılında Doğu Ortodoks kiliseleri adına Konstantinopol patriği tarafından da onaylanır. Bu tarihten itibaren reformları kabul etmeyenlerin kiliseden aforoz edilmesi ile raskol süreci başlamış olur. Bu süreçte Çar Aleksey Mihayloviç'in özellikle politik amaçlarının ne kadar önemli rol oynadığına değinilmmişti. Ancak bu süreçte etkin rol oynayan bir diğer isim olan Patrik Nikon'un da bir takım gizli amaçları olduğu araştırmacıların üzerinde durduğu bir diğer noktadır. Nikon başlangıçta Çar Aleksey Mihayloviç ile ortak paydada birleşerek reform sürecini başlatır. Çar ve Nikon'un uzlaşması ve yakınlığı ruhani egemenlik ile dünyevi egemenliğin birliğini temel alan Ortodoks devlet anlayışının "egemenlik senfonisi" düşüncesinin ifadesi olur. Nitekim Nikon Rusya tarihinde Filaret'ten sonra "büyük çar" (veliki gosudar) unvanını alan ilk isim olur. Ancak Nikon zamanla teokratik devlet düşüncesine kendisini kaptırır ve kilisenin otoritesinin sarsılması karşısında oldukça katı bir tutum sergiler. Çar ve Ni-

kon'un işbirliği ile başlayan reform süreci, bu gizli amaçların uyuşmaması doğrultusunda bir süre sonra ikilinin arasının açılması ile yeni bir evreye girer.⁵

Nikon'un da 1666 yılında resmi olarak patriklik görevinden alınmasının ardından 1667 yılında yeni patrik olarak II. Yoasaf atanır. Yoasaf, Nikon'dan farklı olarak dünyevi egemenliğin ruhani egemenlikten üstün olduğunu düşünür ve bu düşüncesini çarın tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğu fikrine dayandırır. Yeni patriğin atanmasından sonra 1667 yılından toplanan konsille beraber reform sürecine yeniden devam edilir. Kitaplar yeniden basılır, karşı düşüncede olanlar aforoz edilir ve iki parmakla haç çıkarma sapkınlık olarak kabul edilir ve stoglav konsili kararları iptal edilerek geçersiz kılır. Bu konsille beraber Rus kilisesinde yaşanan bölünme açıkça halk arasında yaşanan bölünmeyle birleşir ve reformların nihai sonucu olarak raskol gerçekleşir.

1666-1667 konsillerinde gerçekleştiren reformları kabul etmeyen Rus din adamlarının kiliseden aforoz edilmesiyle nihai biçimini alan raskolden sonra Rus toplumsal ve siyasal yaşamında eski inançları uğruna mücadele veren güçlü bir toplumsal-dini hareket doğar. Bu hareketin temsilcileri eski inançlılar (staroobryadtsıy) olarak adlandırılırlar ve resmi kilise ile bağlarını tamamen koparırlar. Söz konusu tarihlerden sonra hem reform süreci hem de reformlara karşı çıkış süreci giderek şiddetlenir. Solovetski manastırı isyanı, reform sürecine karşı çıkışın adeta sembollerinden biri haline gelir. Solovetski manastırı rahipleri henüz daha 1657 yılında kendilerine gönderilen yeni kitapları kabul etmeyerek reformlara karşı çıkarlar. 1668 yılında bu zamana kadar görmezden gelinen bu manastıra karşı çarlık güçleri saldırıya geçerler. Uzun yıllar süren mücadele, 1676 yılında çarlık güçlerinin zaferi ile sonuçlanır ve pek çok kişi idam edilir. 1666-1667 konsillerinden sonra ülkede adeta bir kaos ortamı gelişmeye başlar. Eski inançlıların mahkûm edildiği 1666 konsilinin Hıristiyanlıkta özel bir anlama sahip olan 1666 yılı ile denk gelmesi ayrı bir önem taşır. Bu önemi belirleyen ortaçağ dünyasında oldukça yaygın olan eskatolojik ümitsizliktir ve bu tarihin önemi 1492 yılına dayanır. 1492 yılında Rusya'da pek çok insan, İncil takvimine göre dünyanın yaratılışından 7000 yıl geçtiği varsayımından yola çıkarak dünyanın sonunun geldiğini düşünür ve korkulu bir bekleyişe girerler. Bu bekleyiş gerçekleşmediğinde benzer bir düşünce daha ortaya atılır ve dünyanın sonu için 1666 yılı işaret edilir ve 666 rakamı deccal ile ilişkilendirilir (Zenkovski 2009:61). Bu inanca göre deccal bu tarihten itibaren üç yıl hüküm sürecektir ve bu bağlamda önlerinde sadece üç yıl vardır kurtuluş için. Ücra yerlere kaçışta, dünyevi yaşamdan kopma durumunda bu tarih ve beklenti de büyük etki eder. Üç yıl geçip 1669 yılı geldiğinde dünyanın sonu gelmez. Ancak halk arasında tarihin yan-

⁵ Çar ve patrik arasındaki ayrışma süreci şöyle açıklanabilir. Nikon patrik Filaretten sonra büyük gosudar unvanını alan ikinci patriktir. Çar ve Nikon'un uzlaşması ve yakınlığı Ortodoks devlet geleneği temellerinden beslenir. Ancak Nikon zamanla teokratik devlet düşüncesine kendisini kapıtararak Rus patrikliğinin önderi olarak evrensel Ortodoks-luk ideallerini hayata geçirmeye çalışır. En önemli sorun ise açıkça devlet işlerine karışması ve bu durumun boyarlar arasında hoşnutsuzluk yaratmasıdır. Bu hoşnutsuzlar Çara iletirse de başlangıçta görmezden gelir. Ancak giderek artan şikâyet ortamı Çarı şüpheye düşürür. Çarın Patrik Nikon'a olan yaklaşımının değişmesinde 1657-58 yılları bir kırılma dönemidir. Rusların Baltık kıyılarındaki savaşlarda Polonya ve İsveçle aynı anda savaştığı için başarısız olması ve bu durumdan Nikon'un sorumlu tutulması durumu sertleştirir. Çarın seferde bulunduğu dönemde patriğin ondan çok daha güçlü hale geldiği dedikodularının da yayılması bu durumda büyük etki eder. Nikon'un tavsiyesi ile İsveçle yapılan savaş başarısızlıkla sonuçlanır. Ekonomik olarak çöküntü yaratan bu durum karşısında Nikon ekonomik durumu göz ardı ederek yeni manastırlar için Aleksey Mihayloviç'ten toprak istemesine karşılık, devlet ihtiyaçlarının giderilmesi için Çar kilise hazinesini kullanmak istediğinde ise şiddetle karşı çıkar. İkili arasında esmeye başlayan soğuk rüzgârlar Çarın patriğe sormadan kilise görevlileri ataması ile şiddetlenir. Devam eden süreçte Nikon patriklik görevinden ayrılarak manastıra yerleşir. 1666 yılında Rus Ortodoks kilisesi konsilinin verdiği ortak kararlar patriklik unvanı alınır ve görevinden resmi olarak uzaklaştırılır. Nikon'un 1666 yılında resmi olarak görevden alınmasında Çarın Ortodoks patriklerle bir konsil toplama kararını duyması ve bu durumu fırsat bilerek Konstantinopol patriğine mektup yazıp yaşananları anlatması ve şikâyet etmesi büyük etki eder. (Rodinkov, 2018: 29-30).

lı hesaplandığı düşüncesi gelişir ve İsa'nın doğumunun değil, dirilişinin temel alınması gerektiği düşünülerek dünyanın sonu, deccalin gelişi için 1699 yılı temel alınarak üç yıllık egemenliğin sonu olarak da 1702 yılı beklenir. Böylece önlerinde kurtuluşa ulaşmak için 33 yıl kalmış olur. Münzevi ve çileci yaşam, ayrıca kendini yakarak kurtuluşa erişme düşüncesi, korkulu bekleyiş sürecindeki yaşamın temel özellikleri olur (Panova 87-108). Böylece raskol süreci ile eskatolojik beklentilerin yarattığı kaos ortamının iç içe geçtiği görülür.

Bu dönemden itibaren eski inançlıların korkulu bekleyiş ve kovuşturmalarla geçen yaşamları tüm ülkede etkili olur. 1670 yılında Stepan Razin isyanı patlak verir. Ukrayna'da yeniden karışıklıklar çıkar ve Ukrayna'nın Osmanlı devletine başvurması, 1672 yılında Türk ve Kırım ordusunun Ukrayna sınırına gelmesine neden olur. Böylece 1676-1681 yılları arasında Rus-Türk savaşı yaşanır. Politik baskının ve devlet bütünlüğünün tehlikeye girmesiyle ülke içindeki sorunları halletme gerekliliği ortaya çıkar ve reform karşıtlarına yönelik saldırılara hız verilir. Ancak toplumsal politik yaşamda ortaya çıkan felaketler çarın ailesinin içine düştüğü sorunlarla birleşir. Çar Aleksey Mihayloviç karısını ve iki çocuğunu peş peşe kaybeder, 1671 yılında Natalya Narişkina ile evlenir, gelecekte tahta çıkacak ve tarihe büyük Petro olarak geçecek olan oğlu dünyaya gelir. Ancak Aleksey Mihayloviç, 47 yaşında iken 1676 yılında yaşamını yitirir. Ne var ki raskol ile sonuçlanan reformların yürütücüsü olan Çar Aleksey Mihayloviç'in ölümü, süreci sonlandırmaz. Rusya bu tarihten itibaren günümüze kadar varlık gösterecek olan yeni bir dini toplumsal sorunla baş başa kalarak tarihsel gelişim yolunu sürdürmek zorunda kalır.

5.Raskol Sürecinin Anlamlandırılması ve Sonuç

Raskol sürecinin anlamlandırılmasında cevaplandırılması gereken başlıca soru şudur: Politik pek çok nedeni olan reform sürecinin halka yansıyan dini kitap ve ritüellerdeki değişim biçimi, nasıl böyle bir tepkiyle karşılanmış ve nihayetinde Rus kilisesinde başlayan raskol, halk arasında da bu denli geniş ölçüde yaygınlaşabilmiştir? Nitekim tarihçi Klyuçevski, eski inançlıların vazgeçemedikleri dini ritüellerde, kurtuluş ümitlerinin saklı olduğunu belirtir, ancak yine de şu soruyu sorar: “ Peki, bu inancı raskol sürecine dek götürecek güç nereden gelmektedir?” Klyuçevski'ye göre bu soruya en açık cevabı Ortodoksluk verir. Resmi kilise tarafından temsil edilen Ortodoks bakış açısından raskol, raskolniklerin cehaletinden, Hıristiyanlığı kavrayışlarındaki sığılıktan ve inançlarının dışsal yapısından vazgeçmek istememelerinden kaynaklanır. Klyuçevski, bu cevabın sorunu çözmediğini belirtirken, Rusya'da raskol üzerine yapılan incelemelerde genel olarak vurgunun eski inançlıların dini ritüel ve metinler, harflerin yazımı gibi din işlerinde çok da önemli olmayan geleneklere olan kör bağlılıkları üzerinde olduğunu altını çizer (Klyuçevski 2005: 575). Viktor Pavlov da bu bakış açısını paylaşan araştırmacılar arasında olmakla beraber, raskolü yaratan büyük tepkinin kökenlerini Hıristiyanlığın kabul edilmesi süreci gibi çok daha eskiye dayandırır. Putperest tanrılara tapan ve doğanın farklı görünümelerini tanrılaştıran Rus halkı, Hıristiyanlığın kabulü ile beraber derin içselliği ve soyut anlamı olan bir inanca geçiş yapar. Ancak Pavlov'a göre Rus halkı, bu derin maneviyat seviyesinin oldukça altında bir yeredir. Hıristiyanlığın kabulü, bu anlamda ilerlemeci bir anlama sahiptir. Ne var ki halkın Ortodoks dogmaları, dini kural ve ritüelleri öğrenip uygulaması gerekmektedir. Ancak okuma yazma bilmeyen halka bu dini öğretmek nasıl mümkün olacaktır? Bu sorun dolayısıyla Hıristiyanlığın özü, Rus halkı için başlangıçta dışsal, ritüelsel alanla sınırlı kalır. Yani Rus halkı, Hıristiyanlığı kabul eder ancak sadece bir putu diğeri ile değiştirerek, eğitimsiz bir putperest olarak yaşamaya devam eder. Avrupa'da Hıristiyanlık, önce eski ahit sonra yeni ahit ile yüzyıllar içinde benimsenip, içselleştirilir. Ruslar ise Hıristiyanlığı hazır bir biçimde aldıkları için bir an önce aydınlanma ve eğitim aracılığıyla bu dinin özünü kavramak zorundadır. Ancak Pav-

lov'a göre her zaman olduğu gibi kendi yolundan gitmeyi seçen Ruslar, öncelikle dışsal olarak Bizans'a benzer kutsal mekânlar inşa ederler. Ne var ki zaten dışsal bir yapı sergileyen Hıristiyanlığın benimsenme sürecinin Moğol Tatar istilası ile büyük ölçüde bir gerileme yaşamasıyla süreç daha da sorunlu bir hale gelir. Her ne kadar istiladan sonra dini yapılar yeniden inşa edilse de halkın aydınlanması sorunu çözümsüz kalır. Bu çerçeveden Pavlov'a göre Rusya'daki eğitim seviyesi bir ölçüde kitapları okumayı mümkün kılsa da özünü anlamayı olanaksız kılmaktadır (Pavlov 2016:34-35).

Pavlov'un bu düşüncelerine Moğol Tatar istilasının yarattığı etki bağlamında katılmaktayız. Moğol Tatar istilası döneminde dünyevi kurumların büyük zarar görmesine karşılık din kurumlarına dokunulmamış olması hatta bu dönemde Ortodoks kilisesinin giderek güçlenmesi halkın eğitim düzeyinin zayıflamasında önemli rol oynar. Dünyevi eğitim seviyesinin düşüklüğü, dinin düşünsel boyutunu böylece de içsel, manevi boyutunu zayıflatarak inanç ve ibadetin biçimsel bir yapı kazanmasına neden olur. Ancak raskol sürecinde halkın cehaletinin oynadığı rolün oldukça büyük olduğu göz ardı edilemez bir gerçeklik olsa da kilise ve devlete karşı gelme boyuta varacak gücün nereden geldiğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Nitekim Klyuçevski, eski inançlıların bir kilise geleneğini başka bir geleneğe nasıl tercih ettikleri, reddettikleri yasal kilise olmadan kurtuluşa ulaşmaya nasıl karar verdiklerini bu süreci anlamlandırmak için cevaplanması gereken önemli sorular olarak ileri sürer. Süreci anlamlandırmada bu önemli soruların açıklanması gerektiğini savunan Klyuçevski, raskolü eski inançlıların cehaleti ile açıklayan bakış açısını paylaşmadığını belirtir ve her ne kadar ilahiyatçı olmasa da dini metin ve ritüellerin aynı zamanda psikolojik bir anlam içerdiğinin altını çizer. Böylece Klyuçevski, raskolün ortaya çıkışını bu psikolojik anlamla ilişkilendirerek açıklar. Ona göre dini metin ve ritüellerde inanç esaslarının özü ifade edilir. İnanç esasları kendi içinde iki düzlemde oluşur: bunlardan ilki; inanan insanın dünya duyumsamasını oluşturan ve evrene dair zorlu soruları cevaplamasını sağlayan hakikatin özüdür. İkincisi; inançlı insana varoluş misyonunu açıklayan ve onu ahlaklı davranışa yönlendiren gereksinimlerin özüdür. Bu hakikat ve gereksinimler, aklın mantıksal düşünce biçiminin bilişsel araçlarından ve insan iradesinin doğal yapısından çok daha yüksektir ve bu yüzden daha ulvi kabul edilirler. Sonuç olarak her bir toplumun dini dünya duyumsayışı, kabul ettikleri dini metin ve ayinlerle ayrılmaz bir biçimde ilişkilidir. Klyuçevski dini kitap ve ritüellerin insanlar üzerindeki psikolojik anlam ve etkisini açıkladıktan sonra raskolü nihai olarak şöyle tanımlar: Raskol, dini bir ruh hali ve Batı etkisine karşı bir protesto olarak, devlet ve kilisedeki dönüşüm hareketinin, kilise ritüellerinin halktaki psikolojik anlamı ve Rus kilisesinin Hıristiyan dünyadaki yerine dair ulusal görüşle çatışmasından doğar." Bu bağlamda Klyuçevski için raskol, halk psikolojisi olgusundan başka bir şey değilken, halk psikolojisi bağlamında raskol veya eski inanç olgusunu yaratan sorunlar ise üç temel ögeye ayrılır:

1-Rus Ortodoksluğunun ulusal bir tekele dönüşmesine dayanan kilise kibri (evrensel kilisenin millileştirilmesi)

2-Yeni, yabancı bir bilginin ruhunu kavramayı başaramayan ve yozlaşmış bir Latin takıntısı ile ondan korkan ilahiyat düşüncesinin tutuculuğu ve çekimserliği.

3-İnancın geleneksel tezahürlerinden vazgeçmeyi başaramayan dini düşüncenin ataleti. (putperest ayinsellik) (Klyuçevski 2005: 575-590).

Bu doğrultuda Klyuçevski'nin raskol ile ilgili temel çıkarımı; ulusallık ile imparatorluk idealinin çatışmasıdır. Klyuçevski'nin bu çıkarımları doğrultusunda raskol sürecinin anlamlandırılması

dırılmasında üzerinde durulan başlıca konulardan biri de evrensellik ile ulusallık ideallerinin çatışması olur. Klyuçevski'nin bu sınıflandırmasına benzer bir yaklaşım Viktor Pavlov tarafından da ileri sürülür. Pavlov da halk arasında Rus Ortodoksluğunun özgünlüğü düşüncesinden doğan kibrin ve bu dönemde Rus kilisesinin evrensel kilise rolüne soyunmasının raskol sürecinde oldukça etkili olduğunun altını çizer (Pavlov 2016:71).

Raskol sürecinin anlamlandırılmasında üzerinde durulan konulardan bir diğeri Ortaçağ dünyasına özgü eskatolojik beklentidir. Klyuçevski'nin “*Yeni, yabancı bir bilginin ruhunu kavramayı başaramayan ve yozlaşmış bir Latin takıntısı ile ondan korkan ilahiyat düşüncesinin tutuculuğu ve çekimsizliği*” cümleleriyle ifade ettiği bu durum, Pavlov için de süreçte önemli bir rol oynar. Rus halkı arasında eskatolojik ümitsizliğin temelleri Konstantinopol'ün fethi ile ilişkilendirilir. Floransa konsilinde alınan birlik kararı sonrası Bizans'ın yıkılışı Latinlere duyulan korkunun ve dünyanın sonunun batıdan geldiğine duyulan inancı zirveye taşır (Pavlov 2016:72). Nikolay Berdyayev de raskol sürecinde halkın cehaletinin oynadığı rolü kabul etmekle beraber bu sürece etki eden temel öğelerden birinin Rus halkının eskatolojik eğilimi olduğunu ileri sürer. Düşünürü göre raskolü sadece iki parmak veya üç parmakla haç çıkarmak gibi basit dini ritüellere yönelik tartışmalara dayanan bir olay olarak değerlendirmek hatalı bir yaklaşımdır. Berdyayev'e göre raskol, Rus halkının iki kutupsal özelliğinden doğmuştur. Ona göre ritüelcilik, halkın bir kutbunu oluşturmaktadır, ancak diğer kutupta tanrısal hakikat arayışı, seyyahlık ve eskatolojik eğilim vardır ve raskolde bu iki kutup da etkili olur. Raskolün ana teması Rus Mesihçiliği düşüncesi ile bağlantılı bir tarih felsefesi konusudur. Bu çerçevede raskolün kökeninde Rus çarlığının, üçüncü Romanın hakiki Ortodoks çarlığı olup olmamasına dair kuşku yatar. Reform karşıtları yani raskolnikler kilise ve devletteki değişiklikleri ihanet olarak algılayıp, Rus çarlığındaki hiyerarşik egemenliğin kutsallığına inanmayı bırakırlar. Tanrı tarafından terk edilmişlik bilinci, raskolü oluşturan itici güç olur. Raskolnikler bugünü bırakıp geçmiş ve gelecekte yaşamaya başlarlar. Bu çerçeveden raskol; tarihten çıkıştır, çünkü onlara göre tarihi artık deccal ele geçirmiştir. Böylece raskolnikler, Ortodoks Moskova çarlığının ölümünü ve deccal hükümdarlığının başladığını ilan ederler” (Berdyayev 2013: 39-41). Raskol olgusunu eskatolojik çerçeveden değerlendiren bir diğer düşünür Georgi Florovski'dir. Florovski, Kostomarov'un “*raskol eskinin peşinden eskiye tutunmaya çalıştı. Ancak raskol eski değil, yeni yaşama özgü bir olguydu*” cümlelerinde ifade bulan düşüncelerinden yola çıkarak, raskolün tüm paradoksunun burada gizli olduğunu belirtir ve raskole dair düşüncelerini şu sözlerle ifade eder:

“*Raskol eski Rusya değil, eski Rusya hayalidir ve gerçekleşmeyen bir hayalin hüznü cenazesidir. (...) Raskol hayal kırıklığından doğar, yoksunluk ve yitklik duygusu ile yaşar. (...) Raskole hâkim olan öğeler hayalperestlik, endişe ve romantizmdir. (...) Raskol; Rus köksüzlüğünün, temelsizliğinin ilk kıvılcımı, sobornost ilkesinden ilk kopuş ve tarihin yörüngesinden çıkıştır. Rus raskolünün ana teması ve gizemi ritüeller değil, İsa karşıtlığı, deccaldır. Raskol toplumsal apokaliptik bir ütopya olarak adlandırılabilir. Raskole ilk karşı koyuşun tüm anlamı ve heyecanı bireysel ritüellere ve gündelik inanç ve alışkanlıklara olan kör bağımlılıkta değil, apokaliptik temelde kıyamet varsayımında aranmalıdır*” (Florovski, 2009:94-95).

Florovski, bu tanımlamalardan sonra raskolün, toplumsal politik bir reddediş ve karşı hareket olduğunu ancak dini duygulardan doğan toplumsal bir hareket olduğunu belirtir. Düşünürü göre bu hareketin tüm keskinliği ve yapısını ise apokaliptik kavrayış belirler. Kutsallığın yitirildiği dünya, deccalin hükümündeki dünyadır ve bu dünyadan kaçmak gerekmektedir. Ancak Florovski, eski inançlıların bu düşüncesini eskiye ve bütünselliğe bir geri dönüş olarak değil; ağır

bir manevi hastalık, saplantı ve dünya görüşü darlığı olarak görür (Florovski 2009: 102). Raskolü eski inançlıların apokaliptik dünya görüşleri ile ilişkilendiren bir diğer araştırmacı Sergey Levitski'dir. Raskolün gerçek nedeninin dinsel ritüellerde değil, eskatolojik beklentilerde olduğunu savunan Levitski, Bizans'ın yıkılışından sonra güçlenen eskatolojik beklenti gerçekleşmeyince Moskova Üçüncü Roma teorisi ile yeni bir umuda tutunulduğunu belirtir. Ancak reform süreci ile Ortodoksluğa ihanet ettiği düşünülen Yunan geleneklerine bağlanma, raskolnikler için Moskova Üçüncü Roma teorisinin yok edilmesi anlamına geldiğinden kriz doğar (Levitski 1996:21).

Raskol sürecinin anlamlandırılmasında çağdaş akademisyen Alla Glinçikova'nın görüşleri oldukça farklı bir perspektif sunar. Glinçikova, raskolü sadece Rus dini yaşamında meydana gelen bir olay olarak değerlendirmez. Raskolü Rus modernleşme sürecinin ikinci aşaması olarak ele alan Glinçikova, raskol sürecinde inancın bireyselleşmesi aşamasının gerçekleştirilememiş olması ile Rusya'nın modernleşme yolundaki başarısızlığı arasında ilişki kurar. Glinçikova, bu ilişki üzerinden Rusya'da inancın bireyselleşmesi sürecinin başarısızlığını belirleyen koşullar üzerinde durur. Ona göre raskol genel olarak ekonomik, politik, jeopolitik ve toplumsal nedenlerle ilişkilendirilmeden Rusya'ya batıdan giren yeni dini kültürel görüş ile eski muhafazakâr yapı arasında yaşanan dini tarihsel bir olgu olarak değerlendirilir. Bu bakış açısından raskol sürecinin temelinde iki karşıt grup olarak bir tarafta çar ve Nikon'un öncülüğünü yaptığı aydınlanmış batıcılar diğer tarafta da her türlü yenilikten korkan eski inançlılar, cahil gelenekçiler yer almaktadır. Oysa Glinçikova, raskol ile sonuçlanan süreci toplumsal evrim bağlamında değerlendirir. Ona göre her bir toplum manevi, ekonomik, politik ve toplumsal olmak üzere gerekli değişim dönemlerinden geçer. Bu aşamalardan herhangi birinin tamamlanmamış olması bir sonraki aşamaya geçişteki uyumu, toplumsal evrimi bozarken toplumun varlığını tehdit edecek boyutlara dek varabilecek ciddi sorunları beraberinde getirir. Her bir toplum tipinin kendine özgü bireyselleşme, toplumsal bütünlük ve politik meşruiyet tipleri vardır. Paternalist teokratik toplum, bireyselliğin yokluğu ve teokratik meşruiyet ile karakterize olur. Teokratik gelişim tipinin aşılması 13.ve 16.yüzyıllar arasında kişinin bireyselleşmesi süreciyle Rönesans çağında başlar. Rusya bu süreci farklı tür bireyselleşme biçimleri ile de olsa Avrupa ile birlikte geçirir; Rusya'da Avrupa'dan farklı bir bireyselleşme tipinin gelişmiş olması, Rusya'ya inancın bireyselleşmesi ile karakterize olan modernliğin ikinci aşamasına geçişte önemli bir ayrıcalık tanır. Ancak Rusya, raskol dönemi ile karakterize olan ikinci aşamayı ve teokratik toplumdan sivil topluma geçişin en önemli aşaması olan inancın bireyselleşmesi aşamasını gerçekleştirilemez. Glinçikova'ya göre bu başarısızlığın temel nedeni inancın bireyselleşmesi aşamasının yürütücüsü olacak olan eski inançlıların devlet ve kilise eliyle engellenmesidir (Glinçikova 2009:66-88).

Sonuç olarak raskol sürecinin anlamlandırılmasında kanımızca üzerinde durulması gereken en önemli nokta Ortodoksluk ile Rus halkı arasındaki bağıdır. Çalışmamız içinde de vurguladığımız üzere Ortodoksluk, Rus halkının ulusal kimliğini oluşturmada, daha doğru bir ifade ile halkın birincil kimliğini ifade etmektedir. Raskol süreci çerçevesinden bakıldığında Ortodokslukta yapılacak herhangi bir değişikliğin neden bu kadar büyük bir tepki ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Ortodokslar, Katolikliği Hristiyan inanç esaslarına yönelik ayrışmalardan dolayı kabul etmedikleri gibi Yahudiliği ise İsa'ya yaşatılan acılar dolayısıyla kabul etmezler. Ruslar için Ortodoks olmak demek onları diğer milletlerden ayıran başlıca özelliktir. Söz konusu dönemde Ruslar için Ortodoks olmanın bir diğer özelliği atalarının gelenek ve göreneklerine göre yaşamını sürdürmektir. Bu bağlamda ataların geleneklerinde yapılan değişiklik halk için kolay kabul edilebilir bir durum değildir. Bu çerçeveden yola çıkıldığında raskol sürecinin an-

lamlandırılmasında Rus halk mantalitesine, Rus halkına için temel özelliklere yönelmek gerekmektedir. Pavlov, Rus halk mantalitesini belirleyen temel özellikleri şöyle sıralar: Mesihçilik, Moskova Üçüncü Roma teorisi ile ifade bulan evrensel önderlik, egemenliği destekleme, fedakârlık, bir düşünceye hayatını adama, kendini feda etmenin adanmışlığın yanı sıra itaat, sabır ve boyun eğme, yabancı düşmanlığı, farklı düşüncelere kapalı olma, kilisedeki birlik anlamında sobornost. Ancak özellikle itaat, boyun eğme, fedakârlık gibi özellikler göz önünde tutulduğunda reform sürecinin eski inançlılar gibi bir karşıtlıkla sonuçlanması ve eski inançlıların, inançları uğruna verdiği mücadeleyi anlamak zorlaşmaktadır. Neden bu özellikler etkin olamamış da halk, resmi kilise ile bağlarını koparıp, devlete karşı gelerek inançları uğruna yaşam alanlarını terk etmiş, sürgünlere katlanmış hatta kendini yakma eylemleri gerçekleştirmiştir? Pavlov'un bu sorulara verdiği yanıt şöyledir: Rus halk mantalitesini belirleyen bu özellikler, raskolle ortaya çıkan eski inançlılar ile reformcular arasındaki çatışmada her iki grubun da ortak özellikleri olarak belirginlik kazanmıştır (Pavlov 2016:119). Bu bağlamda raskol, her iki grubun da ortak özelliklerini oluşturan Rus halk mantalitesinin çatışmasıdır. Genel bir değerlendirmeye bu çatışma çerçevesinde sürece bir bütün olarak bakıldığında 1666 yılında toplanan konsil kararları ile nihai bir biçim alan raskol sürecinde yaşanan acıdan en büyük payın aynı devletin sınırları içinde yaşayan ve Ortodoksluğu birincil kimlikleri olarak gören halka düştüğü söylenebilir. Zira halk bu olay ile birlikte aynı topraklarda, farklı havayı solumak zorunda bırakılmış ve yüzyıllarda sürececek olan bir sorun yaratılmıştır. Nitekim raskol ile sonuçlanan reform sürecinde ortaya çıkan eski inançlılar, Rusya tarihinin bundan sonraki dönemlerinde de başlıca toplumsal dini sorun olarak varlık gösterecek ve inanç özgürlüğü bağlamında Rus kültürünün temel tartışmalarından biri olacaktır. Bu sürecin Rusya'nın tarihsel gelişimdeki bir diğer etkisi, devlet ve kilise ilişkileri açısından yarattığı yeni koşullardır. Raskol ile beraber, Rusya tarihinde devletin kilise egemenliğinden üstün tutulması süreci başlar ve kilise devlet mekanizmasının kurumlarından biri haline dönüşür. Bu sonuç çalışmamız açısından da önemli bir açıyı ortaya çıkarır. Raskol, dini ritüeller ve din kitaplarındaki hataların düzeltilmesi girişimleri ile başlayan bir süreç olsa da aslında söz konusu çağın sosyo-politik koşullarına bağlı olarak gelişen bir olay olarak değerlendirilmelidir. Böylece görülmektedir ki raskol; dini bir olay olmanın ötesinde politik ve ideolojik nedenlerin bir uzantısı olarak gelişen çok yönlü bir olgudur ve bu çok yönlü olgunun Rus kültürü açısından yarattığı en önemli sonuç; halk, kilise ve devlet arasındaki organik birliği parçalamış olmasıdır.

KAYNAKLAR

- Berdyayev, Nikolay. (2013) Russkaya ideya. S.Peterburg: İzd. Azbuka.
- Çernaya, Ludmila. (1999) Russkaya kultura perehodno goperioda ot srednevekovya k novomu vremeni. Moskva: Yazıkı Russkoy kultury,
- Çopur, Lütfiye. (2006) Rus Kültür Tarihinde Raskol Dönemi ve Bu Dönemin Mücahidi Avvakum (Hayatı ve Eserleri). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Florovski, Georgi. (2009) Puti Russkogo bogoslaviya. Moskva: İzd. institut Russkoy tsivilizatsiya.
- Glinçikova, Alla. (2009) Raskol i nezaversennost Russkogo moderna, Jurnal Mir Rossii, No: 4, 66-88.
- İnanır, Emine. (2013) Rusların Gözüyle İstanbul. İstanbul: Kitabevi,

- Klyuçevski, Vasili.(2005) Russkaya istoriya.Polny kurs leksii. Moskva: Olma Press obrazovaniye.
- Kurat, A. Nimet.(1997) Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Kutuzov, Boris. (2003) Tserkovnaya reforma XVII veka kak ideologičeskaya diversiya ili natsionalnaya katastrofa. Moskva: İzd.İpatril,
- Levitskii, Sergey. (1996) Oçerki po istorii Russkoy filosofii. Moskva: İzdatelstvo Kanon.
- Orlov, A.S.; (2008) İstoriya Rossii. Moskva: Moskovski gosd. Universitetet, Prospekt.
- Panova, İ.A. “Gosudarstvo i tserkov v Rossii XVII veka. Raskol v Russkoy pravoslavnoy tserkvi”, İzvestiya vuzov, No:2, 87-108.
- Pavlov, Viktor.(2016) Tri veka poiska istiny. Russki raskol XVII veka. Moskva: İzd. Torgovaya korporatsiya.
- Rodinkov, İgor. (2018.) Staroobryadçestvo i tserkovny raskol. Samizdat.
- Vodopyanova, Marina. (2017) Politiçeskiye i pravoviye vzgladıy ideologov raskola v rossii XVII veka. Moskva: İnitut zakonodatelstva i sravnitel'nogo pravovedeniya.
- Yevlampiyev, İgor. (2014) İstoriya Russkoy filosofii. Peterburg: İzdatelstvo RHGA.
- Zenkovski, Sergey. (2009) Russkoye staroobryadçestvo. Moskva: İnitut Dİ-DİK.